

‘सिमली छायामा बसी’ गीतमा लयविधान

निलुफर बज्जरा^१

लेखसार

‘सिमली छायामा बसी’ गीतकार जीवन शर्मा (२०१६) द्वारा लिखित गीत हो। यस गीतमा उनले मानवीय मूल्यको ह्रास, विकृति, अन्याय, शोषण, आतङ्क, हत्याजस्ता कुराको विरोध, प्रगतिवादी विचार, क्रान्तिकारी स्वर, निम्नवर्गप्रति सहानुभूति जस्ता विषयवस्तु प्रस्तुत गरेका छन्। गरीब भरियाको सामाजिक यथार्थ प्रस्तुत गरिएको यस गीत मानव जीवनमा भोग्नु परेको वास्तविक पक्षसँग मेल खान्छ। गीत भित्रको सुललित अर्न्तगुञ्जन अथवा साङ्गीतिक अर्न्तप्रवाह नै गीतको लय हो र यो भाषाका माध्यमबाट प्रस्तुत हुन्छ। लयविधानलाई कविताको सबैभन्दा प्रमुख विधागत अभिलक्षण र साहित्यका अन्य विधासँगको विभेदक अभिलक्षण मानिन्छ। शास्त्रीय नियमअनुसार लेखिएका कवितामा पाउ, श्लोक र छन्दका माध्यमबाट लय सिर्जना भएको हुन्छ भने गद्यकवितामा वार्णिक तथा शाब्दिक पुनरावृत्ति, अनुप्रास, विचलन, समानान्तरता, पङ्क्तिविन्यास आदिका माध्यमबाट विशिष्ट लयको सिर्जना हुन्छ। लयले कवितालाई श्रुतिमधुर र गेयात्मक बनाउने भएकाले प्रस्तुत परिच्छेदमा काव्यिक लयको स्वरूप, छन्द र लयको सम्बन्ध, काव्यिक लयको वर्गीकरण तथा गद्यकवितामा लयविधानको चर्चा गरिन्छ। यस लेखमा यिनै कोणबाट गीतकार जीवन शर्माको ‘सिमली छायामा बसी’ गीतको लयविधानको व्याख्या गरिएको छ। यो गीत रक्तिमका गीतहरू (२०५७) गीतिसङ्ग्रहमा समेटिएको छ। प्रस्तुत गीत १६० शब्द, २६ पङ्क्ति र ९ अनुच्छेदमा संरचित छ। यस गीतको लयविधानको अध्ययनका लागि लयविधानको विभिन्न सैद्धान्तिक आधारहरू पङ्क्तिविन्यास, समानान्तरता, विचलन, विपरीतता, खण्डीकरण, सम्बोधन र लेख्यचिह्नहरूलाई आधार लिएर गीतको विश्लेषण गरिएको छ।

शब्दकुञ्जीका : पङ्क्तिविन्यास, लेख्यचिह्न, विचलन, विपरीतता र समानान्तरता।

१. विषय परिचय

जीवन शर्मा (२०१६) द्वारा लिखित ‘सिमली छायामा बसी’ गीत रक्तिमका गीतहरू (२०५७) गीतिसङ्ग्रहमा सङ्गृहीत छ। उनका गीतमा राष्ट्रियता, प्रजातन्त्र, मानवतावाद, आर्थिक समानताप्रति प्रबल आस्था, समाजका विविध क्षेत्रका विषमता र विसङ्गतिप्रति तीक्ष्ण व्यङ्ग्य गरिएका छन्। त्यस्तै उनका गीतमा मानवीय मूल्यको ह्रास, विकृति, अन्याय, शोषण, आतङ्क, हत्याजस्ता कुराको तीव्र विरोध, प्रगतिवादी विचार, क्रान्तिकारी स्वर, निम्नवर्गप्रति सहानुभूति पाइन्छ। लय गीतको आधारभूत तत्त्व हो। लयले साहित्यका अन्य विधाबाट गीतलाई अलग गर्ने वा छुट्टयाउने गर्दछ। लयले अभिव्यक्तिमा निर्हित ध्वनि प्रवाहको ढाँचालाई बुझाउँछ। लयले गीतको भावलाई बेगिलो बनाएर गीतलाई गेयात्मक र श्रुतिमधुर बनाउने काम गर्दछ। यसले ध्वनि/वर्णको उच्चारण कलामा उत्पन्न आरोहअवरोह वा स्वर ताललाई सङ्गीत दिएर गीतलाई श्रुतिमधुर बनाउँछ। लयलाई अभि आकर्षक बनाउने काम अनुप्रासले गर्दछ। शास्त्रीय नियमअनुसार लेखिएका गीतमा पाउ, श्लोक र छन्दका माध्यमबाट लय सिर्जना भएको हुन्छ। गीतमा वार्णिक तथा शाब्दिक पुनरावृत्ति, अनुप्रास, विचलन, समानान्तरता, पङ्क्तिविन्यास आदिका माध्यमबाट विशिष्ट लयको सिर्जना हुन्छ। माथि उल्लिखित लयका

^१ विद्यार्थी, दर्शनार्थ-विद्यावारिधी तह, त्रिभु, कीर्तिपुर, नेपाल, ईमेल: kabitanbanjarakhatri@gmail.com

विविध पक्षहरूको कलात्मक संयोजनले विशिष्ट तथा श्रुतिमधुर बनेका छन् । उनका गीतको विभिन्न कोणबाट अध्ययन अनुसन्धान भए पनि लयविधानका दृष्टिले अध्ययन अनुसन्धान नभएकाले प्रस्तुत शीर्षकलाई अनुसन्धानको प्राज्ञिक उद्देश्य बनाइएको छ ।

२. सैद्धान्तिक पर्याधार

शब्द उच्चरणमा ध्वनिको आरोह र अवरोह नै लय हो । काव्यमा गति, यति, बलाघात, स्वरको आरोहअवरोह तथा उतारचढाव, ध्वनिको ढाँचामा हुने विभिन्न एकाइहरूको पुनरावृत्तिका आधारमा यसको निर्माण हुने गर्दछ । कवितामा लयले अनुभूतिलाई वेग प्रदान गर्ने र रसात्मकता ल्याउने काम गर्दछ । लय भावलाई तिव्रतर एवम् बेगिलो बनाउने आवश्यक तत्त्व हो । लयले वर्णको उच्चारण कलामा उत्पन्न आरोहअवरोह वा स्वर ताललाई सङ्गीत दिएर श्रुतिमधुर बनाउँछ । लयलाई अभि आकर्षक बनाउने काम छन्द तथा अनुप्रासले गर्दछ । शास्त्रीय नियमअनुसार लेखिएका कवितामा पाउ, श्लोक र छन्दका माध्यमबाट लय सिर्जना भएको हुन्छ भने गद्यकवितामा वार्णिक तथा शाब्दिक पुनरावृत्ति, अनुप्रास, विचलन, समानान्तरता, पङ्क्तिविन्यास आदिका माध्यमबाट विशिष्ट लयको सिर्जना हुन्छ । लयले कवितालाई श्रुतिमधुर र गेयात्मक बनाउने भएकाले प्रस्तुत परिच्छेदमा काव्यिक लयको स्वरूप, छन्द र लयको सम्बन्ध, काव्यिक लयको वर्गीकरण तथा गद्यकवितामा लयविधानको चर्चा गरिएको छ । कविता/गीतभित्रको अन्तर्लय वा यति/गतिलाई हेरी साहित्यको विश्लेषण गर्नु नै लयको खोजी हो । यसमा ध्वनिको आवृत्ति र समानान्तरताको समेत खोज गरिन्छ । “अनुप्रास चिह्नको प्रयोग, पुनरावृत्ति (शब्द, पद, पदावली, उपवाक्य र वाक्यगत) विपरित अर्थ बोधक शब्दहरूको सामिप्य, शब्दको तहगत प्रयोगले पनि गीत/कवितामा लय सृष्टि हुने गर्दछ” (बराल, २०५५ : ४४-४५) । “कविता/गीतमा लयात्मक शब्द संयोजनको एउटा गतिलो आधार विपर्यास पनि बन्न सक्छ । यसले कविता/गीत भित्र आन्तरिक अनुशासनको अभिवृद्धि गरी लयको पनि उद्भव हुन्छ । शब्दगत लयका साथै भाषिक विपर्यासको प्रयोगले अर्थगत लयको समेत सिर्जना हुन्छ” (एटम, २०६२ : ६८) । “पङ्क्ति विन्यास/पङ्क्तियोजना, लेख्यचिह्नको प्रयोग, विचलन समानान्तरता, आवृत्ति जस्ता लयविधायक तत्वहरूबाट उत्पन्न हुने भाव र लयको सामञ्जस्य एवं सहयात्राबाट नै गीत/कवितामा लयसौन्दर्यको विशिष्ट स्वरूप निर्माण हुन्छ” (ढकाल, २०७५ : २७६) ।

लयविधानअन्तर्गत पङ्क्ति विन्यास, आवृत्ति, विचलन, विपरीतता, खण्डीकरण, सम्बोधन र लेख्यचिह्न पर्छन् । लय काव्यमा मात्र सीमित नभएर सर्वव्यापी रूपमा निहित हुन्छ । लय काव्य, कला, नृत्य, सङ्गीत, नदीको बहाव, हावाको बेग, ऋतुचक्र, मुटुको धड्कन, श्वासप्रश्वास, चलिरहेको गाडिको गति, चराको चिरचिरहाट, बच्चाको रोदन, सैनिकले खेल्ने परेड, समाचार वाचनको क्रम आदिमा समेत पाइन्छ । त्यसैले लय मानवीय जनजीवनका साथै प्रकृतिमा समेत व्याप्त हुन्छ । लयको व्याप्ति दिक् (दिशा) काल (समय) दुवैमा हुन्छ (लुइटेल्, २०६२ : २७४) । सङ्गीत र कवितामा लय काल सापेक्ष हुन्छ भने चित्रकला, मूर्तिकला तथा वास्तुकलामा दिक्सापेक्ष हुन्छ । यसकारण लयको व्याप्ति सबै ललित कलामा पाइन्छ । भट्ट हेर्दा लय, ताल, धुन, टोन, भाका, गति उस्तैउस्तै लागे पनि यिनीहरू एकअर्कामा फरक शब्द हुन् । मादल, तबला, ढोलक आदिबाट निस्कने कम्पनलाई ताल, मुरली र बाँसुरी फुकदा आउने ध्वनिलाई धुन, समाचार वाचनको गतिलाई टोन, परम्परागत लोकगीतहरूको गायनशैलीलाई भाका, चलिरहेको गाडिको बेगलाई गति भनिन्छ । काव्यिक लय यसभन्दा पृथक हुन्छ ।

कवितामा ध्वनिदेखि वाक्यसम्मको विन्यासक्रम, पङ्क्तियोजना, ध्वनि तथा वर्णको उच्चारण गर्दा उत्पन्न आरोहअवरोह तथा सङ्गीत नै लय हो । कवितामा ध्वन्यात्मक आरोहअवरोहको स्थितिबाट लयको उत्पादन हुन्छ । आरोह भनेको उच्चारणको तारता (तीव्रता) र अवरोह भनेको उच्चारणको मन्दता हो (शर्मा, २०४८

: ४२) । यिनै दुई आरोह र अवरोहको विशिष्ट नियमित विन्यासाबाट काव्यमा लयको निर्माण हुन्छ । यसले काव्य, गीत, नृत्य आदिलाई सङ्गीतात्मक बनाउने काम गर्दछ । “कवितामा शब्द र अर्थका माध्यमबाट अभिव्यञ्जित हुने अन्तरसङ्गीत नै लय हो । यो कविताको आन्तरिक संरचना वा बुनोटसँग सम्बन्धित हुन्छ (ढकाल, २०७५ : ४६) ।” लय कविताको आन्तरिक तत्त्व भएकाले यसको स्वरूप अमूर्त प्रकृतिको हुन्छ । काव्यका सन्दर्भमा लयको सम्बन्ध समय र गतिसँग हुन्छ । लय गतिको नियन्त्रित तथा नापिएको प्रवाह हो । यसको सम्बन्ध भाषाको वार्षिक चरित्र, अक्षरको सङ्ख्या पददा त्यसमा लाग्ने समय वा तिनीहरूको सुरमा आधारित हुन्छ (बराल, २०६४ : ७५) । काव्यमा विशेषतः आवृत्तिबाट लयोत्पादन हुने हुँदा लयको स्वरूप आवृत्तिमूलक हुन्छ (लुइटेल्, २०६२ : २७४) । कवितामा लयोत्पादनका लागि ध्वनि, वर्ण, पद, पदावली, उपाक्य, वाक्य तथा सिङ्गो पङ्क्तिहरू आवृत्ति भएको पाइन्छ । यिनीहरूको नियमित तथा अनियमित आवृत्तिका कारण काव्यमा श्रुतिरम्यता सिर्जना हुन्छ ।

कवितामा अभिव्यक्त हुने लय भाषाका रूपहरूको वितरणमा भर परेका हुन्छन् र सङ्कथन विश्लेषणमा तिनै भाषिक रूपहरूको गति, यति, आरोह-अवरोहको ढाँचा अध्ययन गरिन्छ । त्यसैले काव्यिक सङ्कथनको अर्थ, अभिप्राय, प्रभावकारिता निर्धारणमा लयविधानको भूमिका रहन्छ । गीतमा ध्वनिको आवृत्ति, शब्दको अन्वित वा व्याकरणिक नियमहरूको फरक व्यवस्था गरिएको हुन्छ (सुवेदी, २०७८ : २) । लयविधानका यिनै सैद्धान्तिक आधार लिई प्रस्तुत अध्ययनमा जीवन शर्माको ‘सिमली छायामा बसी’ गीतमा लयविधानको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

३.१ पङ्क्तिविन्यास

कवितामा एक वा एकभन्दा बढी शब्दहरूको समान वा असमान वितरण हुन्छ । समानताले नियमित लय र असमानताले लयमा विविधताको सिर्जना गर्छ । एउटै वाक्य पनि पङ्क्तिहरूमा खण्डीकरण भएको हुनसक्छ । हरेक पङ्क्तिमा गति, यति र तिनले सिर्जना गर्ने आरोहअवरोहको स्थितिले पृथक लयको सिर्जना हुनुका साथै पङ्क्तिमा शून्य शब्दको वितरण पनि भएको हुनसक्छ (सुवेदी, २०७८ : ५) पङ्क्तिको अन्त्यमा सामान्य विराम अवस्था र अन्य स्थानमा असामान्य विराम रहन पनि सक्छ भने वाचनमा समयको घटीबढी र काव्यिक रुकावटबाट आन्तरिक प्रवाह तरङ्ग जसरी अघि बढ्दै नागबेली आकार लिन्छ । अतः कवितामा लयविधानको खोजी गर्दा पङ्क्तिविन्यास महत्त्वपूर्ण आधार हो । न्यूनतम शब्दहरूको वितरण, अधिकतम शब्दहरूको वितरण, रिक्त वा शून्य शब्दहरूको वितरण, शब्दहरूको चित्रात्मक वितरण समान्यतया पङ्क्ति विन्यासमा देखिने विशेषता हो । प्रस्तुत ‘सिमली छायामा बसी’ गीत १६० शब्द, २६ पङ्क्ति र ९ अनुच्छेदमा संरचित गीतिरचना हो । यस गीतमा ४ देखि ८ सम्म शब्द भएका पङ्क्तिहरूको विन्यास गरिएको छ । यस गीतमा १५-१६ पङ्क्तिमा ८ शब्दको, १-२-१२-१३-२०-२४ पङ्क्तिमा ७ शब्दका ५-६-७-८-११-१४-१५-१७-१९-२१-२२-२३-१६ पङ्क्तिमा ४ शब्दको ३-४-९-१०-१८ पङ्क्तिमा ५ शब्दको रहेको छ । यसरी हेर्दा यस गीतका अनुच्छेदमा अक्षर र शब्दहरूको वितरण अनियमित रहेको छ । लेखाइमा अनियमितता भए पनि गायनका सन्दर्भमा लय सङ्कुचन र लय विस्तारका कारण समान सुनिन्छ । यस गीतमा बाह्य तहमा असमानता भए पनि गायनका आन्तरिक तहमा समानता देखिन्छ । द्रुत र विलम्ब पठनको सहयोग लिएर हेर्दा पङ्क्तिविन्यासका कोणबाट यो समुचित विन्यासको गीतिरचना बनेको छ ।

३.२ आवृत्ति / समानान्तरता

समान ध्वनि तथा वर्णदेखि समान अनुच्छेदसम्मका विभिन्न भाषिक तत्वहरूमा देखा परेका आवृत्तिबाट कवितामा विशिष्ट अन्तर्सङ्गीत वा मुक्त लयको सिर्जना भएको हुन्छ । यसबाट काव्यिक अभिव्यक्तिमा अतिरिक्त

नियमिततासँगै आन्तरिक र बाह्य समानान्तरता तथा अनुप्रासीयतामा पनि वृद्धि भई लयको निश्चित ढाँचा निर्माण भएको पाइन्छ। भाषा प्रयोगमा नियमित पुनरावृत्तिलाई समानान्तरता भनिन्छ। त्यसैले समानान्तरता भनेको बढी नियमितताको पालना हो (शर्मा, २०७६, पृ. ५२७)। आवृत्ति वा समानान्तरता गीतको अर्को महत्त्वपूर्ण आधार हो। वर्णदेखि शब्द, पदावली, वाक्यांश, वाक्य र अनुच्छेदहरू दोहोरिनु आवृत्ति हो। प्रस्तुत गीतमा वर्णहरूको बारम्बार आवृत्ति भएको छ। यस्तो आवृत्ति/ समानान्तरताले भाषामा विशिष्ट रूपको निर्माण गर्दछ। वर्ण र शब्दको आवृत्तिले ध्वनि तरङ्गको निर्माण गरी श्रुति माध्युय निष्पन्न हुन्छ। यस गीतमा पनि श्रुति माध्युय तरङ्गित भएको छ। यस गीतमा सिङ्गो अनुच्छेदको आवृत्ति नभए पनि शब्दको र वर्णको बारम्बार आवृत्ति भएको छ। लघुतम भाषिक एकाइ वर्णका तहबाट हेर्दा यस गीतमा र-स-म-क-न वर्णको बढी पुनरावृत्ति भएको पाइन्छ। यस गीतमा /र/ वर्ण ३७ पटक, /स/ वर्ण ३७ पटक, /क/ वर्ण २२ पटक, /न/ वर्ण ३२ पटक दोहोरिएका छन्। यस तथ्यबाट सङ्घर्षी वर्ण /स/, कम्पित वर्ण /र/ नासिक्य वर्ण /म/, /न/ को बढी आवृत्ति भएको देखिन्छ। यसै गरी स्वर वर्णहरू अनेकौँ पटक दोहोरिएका देखिन्छन्। यी वर्णहरूको अधिकतम आवृत्तिबाट यस गीतभित्र आफ्नै किसिमको लोक अन्तर्लय निर्माण भएको छ। /र/स/ ध्वनिको अत्याधिक आवृत्तिले श्रमजीवि वर्णको अवस्था परिवर्तन गर्न सबै एकजुट हुनुपर्ने परिवर्तित भाव व्यक्त भएको छ।

प्रस्तुत गीतमा अलङ्कारको पनि कुशल प्रयोग गरिएको छ। यस गीतमा शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारको प्रयोगले अभिव्यक्तिलाई चमत्कारपूर्ण र भाषालाई लयात्मक बनाएको छ। यसका हरेक अनुच्छेदमा अन्त्यानुप्रासको आयोजना गरिएको छ भने कतिपय अनुच्छेदमा आद्यानुप्रास अलङ्कारको प्रयोग भएको छ। पहिलो अनुच्छेदको 'फेरेको-घेरेको', दोस्रो अनुच्छेदमा 'पाईन मैले' 'पाईन मैले', तेस्रो अनुच्छेदमा 'फुकायो' 'सुकायो', चौथो अनुच्छेदमा 'गए', 'भए' र 'कुनि', 'सुनि', छैठौँ अनुच्छेदमा 'घर' 'धर', सातौँ अनुच्छेदमा 'छल्कियो' 'सल्कियो', आठौँ अनुच्छेदमा 'रासन' 'शासन', 'फेर्न' 'घेर्न' र नवौँ अनुच्छेदमा 'भैसक्यो' 'भैसक्यो' जस्ता श्रुतिमय भएका शब्दका जोडीबाट अन्त्यानुप्रास निर्माण गरिएको छ। त्यसै गरी पहिलो अनुच्छेदमा 'वस' 'असी', तेस्रो अनुच्छेदमा 'हारा' 'सासा' जस्ता मध्यानुप्रास र दोस्रो अनुच्छेदमा 'छोराछोरी' 'जीवनभरी', 'वैशाखको' 'साउनको', चौथो अनुच्छेदमा 'छोराहरू' 'छोरीहरू', पाँचौँ अनुच्छेदमा 'मागेर' 'बोकेर' जस्ता आद्यानुप्रास शब्दहरूको प्रयोगले गीतलाई माध्युय प्रदान गर्नुका साथै लय निर्माणमा सघाउ पुऱ्याएको छ। लयविधानमा अर्थालङ्कारले पनि सहयोग गरेको हुन्छ। यस गीतमा अर्थालङ्कारको रूपमा प्रयोग भएको सातौँ अनुच्छेदबाट :

सम्भेर पुराना दिन आँखामा समुन्द्र छल्कियो
भन धेरै साहुको ऋण सम्भेर हृदय सल्कियो
(शर्मा, २०५७ : १२)

प्रस्तुत गीतमा 'आँखामा समुन्द्र छल्कियो' भन्ने शब्दको भावमा समुन्द्रमा जसरी पानीको छाल छल्किले त्यसै गरी त्यो भन्दा बढी आँसु छल्किले भन्नु हो भने 'हृदय सल्कियो' भन्नुको अर्थ मनमा पिर पर्नु, औडाहा हुनुसँग तुलना गरिएको छ। गीतलाई गहिरो दिन अर्थालङ्कारको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ।

यस गीतमा प्रयोग गरिएका लय, अलङ्कार आदि उपकरणहरू केबल शब्द चमत्कारका लागि मात्र नभएर गीतकारले अभिव्यक्त गर्न खोजेको भाव सम्प्रेषण गर्न सहयोगी बनेका छन्।

३.३. विचलन

प्रस्तुत गीतमा विचलनयुक्त भाषाको प्रयोगले लय निर्माणमा सहयोग गरेको छ। यस गीतमा मानक व्याकरणिक पदक्रमले गीतलाई प्रभावकारी सुन्दर बनाएको छ। "विचलन भनेको भाषाका मानक प्रयोगको सार्थक व्यक्तिक्रम

हो” (शर्मा, २०५५ : ५५२) । भाषाको आफ्नै परम्परा र नियम व्यवस्था हुन्छ । रुढ र तान्त्रिक बनिस्केका मानक नियमहरूको सार्थक अतिक्रमणबाट कवितामा भाषिक सौन्दर्यका नयाँ सम्भावनाहरूको खोजी गरिन्छ । यही नै भाषिक विचलन हो । काव्यिक लयको निर्माणमा विचलनको पनि गहन सम्बन्ध रहेको हुन्छ । विचलनका कारण कविता/गीतमा बाह्य आन्तरिक लय सौन्दर्यको सन्तुलन देखिन्छ (गौतम, २०६६ : ५८०) । यस गीतमा विचलनका विविध पद्धतिहरू मध्ये व्याकरणिक विचलनको एउटा प्रकार पदक्रम विचलनका माध्यमबाट लयको निर्माण गरिएको छ । कवितामा भाषा र व्याकरणका मानकहरूको उद्देश्यपूर्ण उल्लङ्घन नै विचलन हो । यो समानान्तरताको विपरित तत्व हो । विचलनले अभिव्यक्तिलाई ताजापन दिई चिन्तनलाई समेत लयात्मक प्रवाह पार्नुका साथै छन्द मिलाउनुमा विशेष भूमिका खेल्छ । अक्षरहरूको आकारप्रकार भिन्न पारेर विचलन गरी चित्रात्मक लय सिर्जना हुन्छ । विचलन कोशीय, व्याकरणिक, प्रयुक्ति र लेखिमिक गरी चार प्रकारका हुन्छन् । प्रस्तुत अध्ययनमा यिनै आधारहरूका आधारमा विचलनको खोजी गरिएको छ ।

प्रस्तुत गीतमा प्रयुक्त पदक्रम भएको पद्यहरू यसप्रकार छन् :

३.३.१ पदक्रम विचलन

पदहरूको रखाई वा वितरणलाई पदक्रम भनिन्छ । प्रत्येक भाषामा पदहरूको वितरण फरक फरक रूपमा गरिएको हुन्छ । नेपाली भाषामा कर्ता, कर्म र क्रियाको अनुक्रमअनुसार पदहरू वितरण गरिएको पाइन्छ । भाषामा निहित यही पदहरूको विन्यास क्रमलाई मिचेर वितरण गरिनुलाई पदक्रम विचलन भनिन्छ । यस गीतमा निम्नानुसार पदक्रम विचलन भएको पाइन्छ :

वैशाखको धुपमा पनि सुख पाइन मैले
साउनको बाढीपैरो भन्न पाइन मैले
(शर्मा, २०५७ : १२)

कहिलेकाहीं साथ दिने बुढी थिई घर
छोराछोरी सम्झिसम्झि रुन्थी धर धर
(शर्मा, २०५७ : १२)

प्रस्तुत पहिलो उदाहरणमा सहज र स्वभाविक रूपमा रहेको पदक्रम विचलनले ‘सिमली छायामा बसी’ गीतको बाह्य र आन्तरिक लयलाई प्रभावकारी बनाएको छ । नेपाली व्याकरणअनुसार ‘मैले वैशाखको धुपमा पनि सुख पाइन’ र ‘मैले साउनको बाढीपैरो भन्न पाइन’ हुन्छ । त्यसै उदाहरण दोस्रोमा ‘मलाई घरमा कहिले काहीं साथ दिने बुढी थिई’ र ‘उनी छोराछोरी सम्झी सम्झी धर धर रुन्थी’ हुन्छ । प्रस्तुत उदाहरणको पङ्क्तिमा आएको व्याकरणिक पदक्रमका शाब्दिक अर्थमा खासै फरक पर्दैन तर विचलनका कारणले उत्पन्न भएको अभिव्यक्तिगत चमत्कार र लयात्मकता भने उत्कृष्ट प्रकारको छ ।

भाषाको विचलित रूपको प्रयोगले सुनाइमा माधुर्य, अर्थमा गम्भीरता र गायनमा लयात्मकता निर्माण गरी सामान्यताबाट कृतिलाई माथि उठाउने काम गरेको छ । विचलित भाषाले बनाइको सामान्य कथनलाई भङ्गयुक्त बनाउने र प्रभाव सृजनामा गुणात्मकता थप्ने गरेको छ । यस गीति रचनामा पनि विचलनले लयतरङ्ग र भाव गाम्भीर्य उत्पन्न गरेको छ ।

३.४. विपरीतता

गीतमा समान ध्वनि भएका शब्दहरूको विपरित अर्थबोधक शब्दको प्रयोगले लयको सिर्जना हुन्छ । यस्तो विपरितताले कवितालाई लयात्मक एकत्व प्रदान गर्नुका साथै विपरितार्थक शब्दहरूको शृङ्खलाले अर्थको

लहरसँगै लयको मधुरता सिर्जना गरेको हुन्छ। समान ध्वनि भएका शब्दहरूको विपरीत अर्थबोधक शब्दको प्रयोगले कवितामा लय सिर्जना हुन्छ। यस गीतमा गीतकारले विपरीतताको प्रयोग यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

वैशाखको धुपमा पनि सुख पाइन मैले
साउनको बाढीपैरो भन्न पाइन मैले

(शर्मा, २०५७ : १२)

प्रस्तुत पद्यांशमा 'वैशाखको धुप' र 'साउनको बाढीपैरो' विपरीतार्थक शब्दको रूपमा आएको छ जसले गर्दा विपरीतार्थक शब्दहरूको शृङ्खलाले अर्थको लहरसँगै लयको मधुरता पनि सिर्जना गरेको छ।

३.५. खण्डीकरण

शब्द र अभिव्यक्तिलाई टुक्राटुक्रा पारेर पनि गीतमालयको सिर्जना गरिन्छ। शब्दलाई टुक्रा पारेर वास्तविक ध्वनिको गुञ्जनलाई प्रकट गर्न सकिन्छ भने अभिव्यक्तिलाई टुक्रा पारेर चेतनाको प्रवाहलाई प्रतिनिधित्व गर्न सकिन्छ। गीतमा खण्डीकरण भनेको शब्द र अभिव्यक्तिलाई टुक्राटुक्रा पारेर गीतमा लयको सिर्जना गर्नु हो कतै एउटै शब्दलाई विभिन्न अक्षरहरूमा र कतै खण्डीकृत आवृत्तिका रूपमा प्रयोग गरेर वास्तविक ध्वनिको गुञ्जनलाई प्रकट गर्न सकिन्छ भने अभिव्यक्तिलाई टुक्रा पारेर चेतनाको प्रवाहलाई प्रतिनिधित्व गर्न सकिन्छ। यसरी खण्डीकरणका माध्यमबाट पनि गीतमा लय विधानको खोजी गर्न सकिन्छ। गीतकारले यस गीतलाई खण्डीकरण गरी गीतमा यसरी लय सृजना गरेका छन् :

सिमली छायामा बसी भरिया लामो सास फेरेको
उमेर भैसक्यो असी भन तुला दुःखले घेरेको
छोराछोरी पालैतालैँ यै भारीको भरमा
जीवनभरी कैल्यै पनि सुधिअन कर्म
वैशाखको धुपमा पनि सुःख पाइन मैले
साउनको बाढीपैरो भन्न पाइन मैले

(शर्मा, २०५७ : १२)

प्रस्तुत पद्यांशमा सुरुका दुई पङ्क्तिमा एक खालको लय सिर्जना पाइन्छ भने त्यसपछिका पङ्क्तिमा अर्कै खालको लय सिर्जना भएको छ। यसरी खण्डीकरण गरेर पनि गीतमा लय सिर्जना फरक फरक किसिमले गर्न सकिन्छ।

३.६. सम्बोधन

सम्बोधनले गीतको अभिव्यक्तिलाई लयात्मक बनाउँछ। कुनै पात्र, भाव वा मानवेतर वस्तुलाई सम्बोधन गरेर पनि गीतमा लयविधान गरिएको हुन्छ। यसरी प्रयुक्त सम्बोधक शब्दहरूमा वक्ता र श्रोताका बीचको संवेगात्मक सम्बन्धको सूचना पाइन्छ र त्यसको गीतमा एकत्व सिर्जना गर्दछ। सम्बोधनले गीतको अभिव्यक्तिलाई लयात्मक बनाउँछ। यस्ता शब्दहरू गीतमा जस्तै गरी रहनीका रूपमा पनि आउन सक्छन्। त्यसैगरी कुनै पात्र, भाव वा मानवेतर वस्तुलाई सम्बोधन गरेर पनि गीतमा लयविधान गरिएको हुन्छ। गीतमा प्रयुक्त सम्बोधक शब्दहरूले वक्ता र श्रोता बिचको संवेगात्मक सम्बन्धको सूचना दिनुका साथै गीतमा एकत्व सिर्जना गर्छ। यस गीतमा गीतकारले वक्ता र श्रोता बिचको सम्बन्धलाई यसरी प्रस्तुत गरी गीतमा मिठास थपेका छन् :

उठ हे भरिया ज्यामी यो देश खरानी भैसक्यो
गैसक्यो यो हाम्रो जुनी अब त अवेला भैसक्यो

(शर्मा, २०५७ : १२)

प्रस्तुत पद्यांशमा बुढो भरियाले सम्पूर्ण भरिया ज्यामीलाई देश परिवर्तन गर्न उठ्नुपर्छ भन्दै श्रमजीवि भरिया ज्यामीलाई सम्बोधन गरेका छन्। यसरी सम्बोधनले गीतको अभिव्यक्तिलाई लयात्मक बनाउँछ।

३.७. लेख्यचिह्न

लेख्यचिह्नहरू पङ्क्तिहरूमा गति, यति र आरोह अवरोहलाई सङ्केत गर्न प्रयुक्त हुन्छ। अल्पविराम, अर्धविराम र पूर्णविराम चिह्नहरूले समयको विराम र सामान्य संवेगलाई चिनाएका हुन्छन् भने प्रश्न, विस्मयसूचक, तिर्यक (/), कोष्ठ, सूचक, रिक्तताबोधक (.....) आदि चिह्नहरूले चाहिँ विशिष्ट खालको सम्बोधनलाई प्रतिबिम्बित गर्दछन्। लेख्यचिह्नहरूले गीतको लय निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन्। यस्ता लेख्यचिह्नहरूको प्रयुक्ति नै गद्य ढाँचाको निर्देशक आधार हो। लेख्यचिह्नहरूले गति, यति र लयलाई व्यवस्थित गर्नुका साथै अल्पविराम, अर्धविराम, पूर्ण विराम, प्रश्न चिह्न, विस्मय सूचक चिह्न, रिक्तताबोधक चिह्न अनुसार वाचन र वाचन अनुसार लयचेतनाको निर्माण हुन्छ। यस गीतमा पनि गीतकारले लेख्यचिह्नको प्रयोग गरी लय सृजना गरेका छन् :

नुन, तेल, लुगा छैन महङ्गो राशन
(शर्मा, २०५७ : १२)

प्रस्तुत पङ्क्तिमा लेख्यचिह्न अल्पविरामको प्रयोग भएको छ। जसले गर्दा गीतमा समय र संवेदनालाई चिनाएको हुनाले गीतमा लयको सिर्जना गरेको हुन्छ।

४. निष्कर्ष

प्रस्तुत 'सिमली छायामा बसी' गीत १६० शब्द, २६ पङ्क्ति र ९ अनुच्छेदमा संरचित गीतिरचना हो। यस गीतमा ४ देखि ८ सम्म शब्द भएका पङ्क्तिहरूको विन्यास गरिएको छ। यस गीतमा पङ्क्ति विन्यास समानान्तरता/आवृत्ति, विचलन, विपरीतता, खण्डीकरण र सम्बोधनद्वारा विशिष्ट लयोट्पन गरिएको पाइन्छ। पङ्क्ति विन्यास, समानान्तरता/आवृत्ति, विचलन, विपरीतता, सम्बोधन, लेख्यचिह्न र खण्डीकरणले मुख्यातः अनुप्रासको सिर्जना गरी उक्त गीतको लयलाई श्रुतिमधुर र साङ्गीतिक बनाएको छ। उक्त गीतमा वर्ण विन्यासले छेकानुप्रास, वृत्यानुप्रास र श्रुत्यानुप्रास शब्दालङ्कारको सिर्जना गरी गीतको लयलाई नियमित बनाएको छ। आवृत्ति र समानान्तरताले उक्त गीतमा अन्तरानुप्रास, आद्यानुप्रास, मध्यानुप्रास र अन्त्यानुप्रासको सिर्जना गर्न महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको छ। विचलन, विपरीतता, सम्बोधन, खण्डीकरण र लेख्यचिह्नले आन्तरिक तथा बाह्य लय सिर्जना गर्न सहयोग पुगेको छ। यसरी पङ्क्ति विन्यास, आवृत्ति/समानान्तरता, विचलन, विपरीतता, खण्डीकरण, सम्बोधन र लेख्यचिह्नले यस गीतको लयलाई समृद्ध बनाई त्यसको वैचारिकता अर्थात् क्रान्ति चेतलाई विशिष्ट तुल्याएको छ।

परिशिष्ट

सिमली छायामा बसी

जीवन शर्मा

सिमली छायामा बसी भरिया लामो सास फेरेको
उमेर भैसक्यो असी भन ठुला दुःखले घेरेको

छोराछोरी पालैतालै यै भारीको भरमा
जीवनभरि कैल्यै पनि सुधिएन कर्म
वैशाखको धुपमा पनि सुख पाइँन मैले
साउनको बाढी पैरो भन्न पाइँन मैले

निमुखो यो सर्वहारा सातुको कोसेली फुकायो
भिजेको जिउको सारा डाँडामा पसिना सुकायो

छोरीहरू हुर्के बढे घरघर गए
छोराहरू पाँचै भाइ मुग्लानिया भए
नातिनी र नातिहरू जन्मे भन्छ कुन्नि
मेरो साथी लौरो बाहेक छैन अरु सुन्नी

मागेर चोरेर भएन पसिना नभारी क्यै छैन
बोकेर अर्काको भारी जिन्दगी थामेको जुगभरि

कहिलेकाहीं साथ दिने बुढी थिई घर
छोराछोरी सम्झीसम्झी रुन्थी धरधर
मलाई भन्दा छिटै आयो उसलाई पापी काल
हातखुट्टा सुन्याए गुमाई उसले चोला

सम्भेर पुराना दिन आँखामा समुन्द्र छल्कियो
भन् धेरै साहुको ऋण सम्भेर हृदय सल्कियो

नुन, तेल, लुगा छैन महङ्गो रासन
मेरो उमेर भन्दा बुढो सामन्ती शासन
यो व्यवस्था रहन्जेल पाइँन सास फेर्न
मै बुढो नि जान्छु अब सामन्तीलाई घेर्न

उठ हे भरिया ज्यामी यो देश खरानी भैसक्यो
गैसक्यो यो हाम्रो जुनी अब त अबेला भैसक्यो

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- एटम, नेत्र (२०६२). समालोचनाको स्वरूप. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
गौतम, देवीप्रसाद (२०७६). सङ्कथन विश्लेषण. रत्न बृहत समालोचना (सम्पा.) राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मणप्रसाद
गौतम. काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।
गौतम, लक्ष्मणप्रसाद, (२०६६). समकालीन नेपाली कविताका प्रवृत्ति, काठमाडौँ : पैरवी प्रकाशन ।
ज्ञवाली, विष्णु (२०६९). रक्तिमका गीतमा सङ्कथन विश्लेषण. दर्शनाचार्य तहको अप्रकाशित शोधप्रबन्ध,
त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग ।
ढकाल, बाबुराम (२०७०). गोपालप्रसाद रिमालका गद्यकवितामा आवृत्ति. दर्शनाचार्य तहको अप्रकाशित
शोधप्रबन्ध. त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग ।
ढकाल, बाबुराम (२०७५). गोपालप्रसाद रिमालका कवितामा लयविधान. अप्रकाशित विद्यावारिधि
शोधप्रबन्ध. त्रि.वि., मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय ।
बराल, कृष्णहरि, (२०५५) सद्दृष्टि, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
बराल, कृष्णहरि, (२०६०) गीतसिद्धान्त र इतिहास, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद, (२०६२). कविताको संरचनात्मक विश्लेषण, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
सुवेदी,नेत्र, (२०७८), ध्वनिव्यवस्था र कविताको लय, कक्षा सामग्री, कीर्तिपुर ।
शर्मा, मोहनराज, (२०५९) शैलीविज्ञान, दोस्रो संस्क., काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।